

Відзив

офіційного опонента доктора історичних наук, професора

Верстюка Владислава Федоровича

на дисертацію Басенка Івана Володимировича за темою: «Образ німців на матеріалах щоденної українсько- та російськомовної преси Києва (січень 1914 – грудень 1918 рр.)» подану на здобуття наукового ступеня кандидата

історичних наук,

спеціальність 07.00.01 – історія України

Галузь знань: Історія

Столітні ювілеї Великої війни 1914 -1918 рр. та Української революції 1917 -1921 рр. суттєво посилили суспільний інтерес до цих масштабних подій, які на довгі десятиліття визначили хід всесвітньої та вітчизняної історії. Вони також позначилися на дослідницькій науковій діяльності. Історіографія проблем війни та революції збагатилася численними працями, які продовжують традиційні напрямки історичних досліджень, а також прокладають нові, інноваційні підходи, демонструють глибини академічного інтелекту та невичерпність тематики. Йде поступове, але послідовне і невинне об'єднання подій війни і революції в один смисловий вузол, включення суто українських подій та явищ в європейський контекст. Історики цілеспрямовано показують вплив процесів, спровокованих (породжених) війною на українське націо- та державотворення. Дисертація Івана Басенка, представлена сьогодні на захист, яскравий приклад пошуку нових підходів, застосування сучасних методологій для з'ясування стану суспільств, вражених війною та революцією.

Українсько-німецькі відносини мають давню історію, започатковану в ранньомодерних часах. Можна говорити про різноманітні позитивні впливи німецької культури на українську через Річ Посполиту, а згодом Російську імперію, а ось Перша світова війна породила образ німця-ворога. Як цей образ

сформувався і трансформувався дізнаємося з дисертації, що захищається. У ході війни та революції відбувся карколомний політичний поворот від Німеччини - ворога до Німеччини - союзника, рятівника Української Народної Республіки. Якщо політичні обставини цього повороту ґрунтовно з'ясовані, то сприйняття суспільною свідомістю залишається недостатньо вивченим. Поправлюся, залишалося до моменту підготовки дисертації. Іван Басенко суттєво розширив наші знання про сприйняття німців та Німеччини в період 1914 – 1918 рр. Визначаючись з темою дослідження, дисертант правильно зазначив, що війна стала потужним каталізатором модерного націотворення, в її результаті відбулася докорінна зміна карти Центрально-Східної Європи, з якої зникли імперії, що вступили у війну, а їх місце по її закінченню зайняли національні держави. Тут виникає цікаве питання як і чому в процесі війни з імперських народів, які спочатку ентузіастично підтримували свої уряди, народилося гроно націй, що створили власні держави чи принаймні намагалися це зробити по її завершенні? Звичайно, головний фокус дисертації сформовано навколо подій в Україні, в Києві, який з адміністративного центру Південно-Західного краю перетворився в столицю Української Народної Республіки. У ході війни і революції відбулося відродження (народження) української нації, яке наймовірно актуалізувало і політизувало дихотомію «свій-чужий». На цю важливу обставину автор пропонує нам подивитися через образ німців і Німеччини, які відіграли не останню роль в історії Української революції. Дана дисертація ілюструє як, конструюючи образ німця, київська преса формувала загальноросійську й українську ідентичності. Отже, головною метою дисертанта є реконструкція образу німців, що пропонувався київською пресою читачеві напередодні та впродовж Першої світової війни і Української революції. Вважаю цю тему достатньо актуальною і продуктивною.

Зверну увагу на структуру праці. Вона має традиційний набір необхідних елементів: вступ, чотири розділи, висновки та список використаних джерел, додатки, тобто не викликає заперечень.

У вступі дисертант обґрунтував вибір дисертаційної теми та сформулював ряд важливих наукових завдань, розв'язання яких стало основою дисертаційного доробку і були повно розкриті в тексті. У першому розділі проаналізовано історіографію, дотичну до цієї теми, де провідне місце займають дослідження західних вчених. Дисертант наголошує, що аналіз образу німця-ворога часів Першої світової війни достатньо добре відтворений у французькій, англійській та американській історіографії, він характерний і для російської літератури, тоді як українська історична наука зробила лише перші кроки у вивченні проблеми, що має до того ж свою специфіку, пов'язану із підписанням Берестейського мирного договору та перебуванням німецьких військ в Україні 1918 р. як союзних УНР у боротьбі з більшовиками. Огляд літератури є доволі повним, проте варто було б звернути увагу й на інші видання, що залишилися поза увагою дисертанта. Наприклад, двотомник С. Єфремов *Публіцистика революційної доби. К., 2014*, який був підготовлений до друку на основі підшивок «Нової ради», що належали С. Єфремову, і в яких він від руки зробив правки та дописав фрагменти вилучені гетьманською цензурою. Незгаданим лишився збірник статей *Україна та Німеччина: міждержавні відносини. Збірник наукових праць. Чернівці. 2018*.

Огляд джерел показує, що документальною основою дисертаційної роботи є щоденна київська суспільно-політична преса. Дисертант аргументував методіку її відбору, розкрив умови та законодавче поле, в яких вона функціонувала, а в додатках навів кількість використаних номерів того чи іншого видання, що говорить про репрезентативність отриманих результатів і переконує у достовірності картини уявлень про німців у 1914 – 1918 рр., створеної пресою. В додатках міститься також цінна інформація про політичні напрямки видань, подано біографи найактивніших авторів. Важливим доповненням до газетного матеріалу є документи з архівних фондів ЦДІАК, ЦДАВО та київського міського архіву.

На мій погляд, особливу цінність являє підрозділ про методологію, застосовану в дослідженні. Концептуальні та методологічні засади роботи

мають опертя на імагологічний метод, вперше застосований у середині ХХ ст. представниками школи «Анналів». Він побудований на виокремленні з текстів уявлень та оцінок, сума і аналіз яких дозволяють сконструювати необхідний образ. Окрім того, дисертант посилається на ряд праць, присвячених формуванню громадської думки, теорії націй та націоналізму. Він робить важливе застереження, що взяті з преси оцінки не тотожні об'єктивному станові речей, розкривають лише суб'єктивне бачення публіцистів, редакцій і, опосередковано, читачів видань.

На моє переконання, дисертант достатньо повно розкрив заявлені наукові завдання та мету дослідження.

У другому розділі зібрано та проаналізовано газетну інформацію про німців та Німеччину в передвоєнний час. У першому параграфі увага дослідника фокусується на ретрансляції пресою загальних уявлень про німецьку культуру та політичну організацію. Дисертант доходить висновку, що «суголосно центральним виданням Петербурга й Москви, київські газети мирного часу 1914 р. сприймали сусідню Німецьку імперію як взірець для бажаної «європейської» модернізації Росії».

У другому параграфі розділу змальовано наростання німецько-російського міждержавного протистояння, яке стало однією з причин війни. Київські газети одностайно засуджували німецький експансіонізм та мілітаризм, який трактувався як політичний феномен. Дисертант звертає увагу на гостру полеміку між німецькими та російськими газетами у березні – квітні 1914 р., яка дістала у сучасників назву «газетна війна», до якої долучилися і київські газетярі. Проте, на його думку, у той час київська преса не бачила вагомих причин для збройного конфлікту з Німеччиною. Водночас вона не цуралась теми німецького шпигунства, а консервативна російськомовна преса пов'язувала з ним український сепаратизм, проти чого різко виступали прогресивні журналісти. Німецька тема активно обговорювалася пресою під час липневої кризи 1914 р., про що йдеться в третьому параграфі першого розділу.

У третьому розділі розкрито антинімецьку газетну кампанію від початку війни до Лютневої революції в Росії. В цей час Київ залишився без україномовної преси, «Рада» була закрита владою на початку війни. Дисертант зібрав різноманітну колекцію газетних тем, за допомогою яких преса сформувала образ ворога, демонізувала німецький мілітаризм, а в образі німця не залишила жодних позитивних конотацій. Ненависть екстраполювалася пресою і на німців підданих Росії. У такий спосіб піднімався патріотичний дух населення. І. Басенко стверджує, що «впродовж 1915–1916 рр. головним засобом підбадьорення публіки залишався образ знесилення Німеччини». Преса експлуатувала тему німецької злиденності, повідомляла про тотальний дефіцит продуктів та пророкувала голод в найближчому майбутньому. Надії на перемогу пов'язувалися із антивоєнним революційним вибухом німецького суспільства. ЗМІ активно орієнтували свого читача на переможне завершення війни, на війну до остаточного знищення ворога.

Зміну публіцистичної риторики представлено у четвертому розділі, в якому проаналізовано трансформацію образу німців під впливом революційних подій 1917–1918 рр. Дисертант влучно зазначає, що після Лютневої революції центральною темою журналістики стали внутрішні процеси, пов'язані з лібералізацією та демократизацією суспільного життя, які посунули на другий план проблеми війни і ворога. Прогресивні київські газети з піднесенням зустріли революцію як передумову оновлення Росії. Водночас вони навесні 1917 р. продукували надії на революцію в Німеччині, в ході якої німці мали позбутися Вільгельма II і завершити війну загальним справедливим миром. Український вектор революції, російськомовні видання сприймали стримано і закликали до єдності Росії, а українців попереджали «не грати на руку німцям».

У березні 1917 р. у Києві було відновлено випуск україномовних «Нової ради» та «Робітничої газети». Згодом у травні з'явилася наймасовіша «Народна воля». Дисертант стверджує, що «ідея автономії сформувала ставлення українськомовної преси до решти проблем часу: війни, відносин з «російською

демократією» і «реакцією», країнами Антанти і Центральними державами, зокрема – Німеччиною». Треба згодитися з цим твердженням.

Весна 1917 р. була позначена підйомом антивоєнних настроїв, які активно підтримувала українськомовні ЗМІ, в результаті чого пропагований раніше образ німця як ворога почав втрачати свою цілісність. У 1917 р. газети повернулися до передвоєнних кліше засудження кайзерівського імперіалізму та підтримки німецької демократії. Одночасно дисертант звертає увагу на поліваріантність ставлення преси до німців та Німеччини в залежності від політичного спрямування того чи іншого видання. Так, більшовицький «Голос социал-демократа» закликав до фронтового братання й сепаратного миру з німцями, перетворення світової війни в громадянську проти власної буржуазії. А консервативний «Киевлянин» використовував німецьку карту для дискредитації лівих та українського руху.

Більшовицький переворот у Петрограді, як стверджує дисертант, призвів до остаточної руйнації загальноросійського медійного простору. З проголошенням УНР київські україномовні ЗМІ стали виразниками державних інтересів. Воєнна агресія більшовицької Росії супроти УНР у грудні 1917 р. та початок переговорів у Бресті привели до зміни лояльностей. В українських газетах з'явилися заклики відділення від Росії та орієнтації на захід. Після підписання Берестейського миру українські видання визнали колишніх ворогів союзниками у війні з російським більшовизмом. У березні-квітні 1918 р. київська преса писала про українсько-німецьку співпрацю і одночасно дискутувала про правильність союзу з Німеччиною.

В останньому параграфі четвертого розділу проаналізовано газетні матеріали про німецьку військову присутність в Українській Державі. Якщо україномовна преса засуджувала гетьманський переворот, зроблений німецькими руками, то російськомовна – сприйняла його як перспективу до відновлення «єдиної» Росії, яку пов'язувала зі зростанням популярності ідеї «німецької орієнтації» у середовищі російської громадськості. Перебуваючи під цензурним тиском, преса не могла собі дозволити різко критичне ставлення

як до гетьманської влади, так і до німецької присутності в Україні, що подавалася як гарантія порядку та законності. Газети не ставили під сумнів перемогу Німеччини у війні аж до листопада 1918 р., коли поразка Четвертого союзу стала доконаним фактом. Листопадову революцію у Німеччині прогресивна і українська, і російська преса вітали як торжество демократії.

Говорячи про висновки, необхідно звернути увагу на їх зваженість, збалансованість, послідовність та прив'язаність до тексту дисертаційної праці. Проміжні висновки завершують кожний розділ. У підсумкових висновках дисертант правильно відзначає, що до Лютневої революції 1917 р. київська преса подавала образ німців суголосно з загальноросійськими засобами масової інформації, тоді як в період революції, особливо після проголошення УНР, українські видання сформували своє відмінне ставлення до німців. У зв'язку з цим дисертант показує еволюцію поглядів українських публіцистів: від схвалення війни у серпні 1914 р. та риторики революційної оборони весною 1917 р. – до зміни імперського образу «німця-ворога» восени 1917 на образ «німця-союзника» у захисті УНР в українсько-російській війні. Зіставляючи матеріали різних за політичними переконаннями авторів як україномовної, так і російськомовної київської преси, дисертант доходить висновку про контрверсійність уявлень про «німецький порядок» в Україні 1918 р.

Формулюючи загальне враження від знайомства з дисертаційною працею І. В. Басенка, відзначу, що це гарний приклад сучасного антропологічного підходу до історії Першої світової війни та Української революції, але не тільки: дисертація може розглядатися як пресознавче дослідження, оскільки в ній акумульовано значний матеріал з історії київської преси.

Цікавий матеріал зібрано поза основним текстом дисертації. Додатки мають свою пізнавальну цінність, це, без сумніву, окремий внесок у вивчення української преси. Можна також говорити про значний доробок у вивченні публіцистики, пов'язаної з війною та революцією.

Позитивно оцінюючи представлену на захист роботу, відзначимо, що вона не позбавлена окремих огріхів і неточностей. Про деякі з них я вже говорив вище. Тут зверну увагу лише на не краще формулювання теми дисертації: «Образ... на матеріалах». На моє переконання, стилістично правильніше звучало б «Формування київською пресою образу німців».

Дисертант констатує, але чітко не пояснює чому за межами дослідження залишилися польсько-єврейська та чеськомовна преса.

Сумнівно звучить твердження, що у червні 1917 р. Україна здобула національну автономію, а «Нова рада» стала рупором політики УЦР.

Дисертант послідовно вживає термін «національно-культурна автономія» для характеристики діяльності УЦР, тоді як Рада домагалася національно-територіальної автономії.

Замість застосованої у дисертації назви «Загальноросійські Установчі збори» варто використати «Всеросійські Установчі збори», що краще передає автентичну назву «Всероссийское Учредительное собрание».

Шкода, що ми так і не дізналися з дисертації наскільки образи створені пресою корелювали з реальними уявленнями суспільства. Проте такого завдання дисертант перед собою не ставив.

Кілька неточностей знаходимо в біографічному матеріалі, некритично запозиченому з інших джерел. Наприклад, бездоказовими є твердження, що В. Винниченко керував роботою Українського національного конгресу чи був автором, чи співавтором всіх чотирьох Універсалів УЦР.

Однак всі ці недоліки не зачіпають основного задуму дисертації та не впливають на її зміст.

На нашу думку, цим дослідженням І. В. Басенко зробив помітний внесок у вивчення суспільної свідомості у воєнний та революційний час, продемонстрував механізми її формування, чим збагатив вивчення історії націєтворення, тогочасних ідеологій та їх пропаганди. Автор провів велетенську скрупульозну пошукову роботу по виявленню газетних текстів, аналіз яких дозволив зробити суттєві уточнення та деталізувати політичні,

економічні, військові та культурні взаємини між імперіями та модерними націями, зокрема українцями та німцями. Дисертація є глибокою, науково якісною та справді новаторською.

Робота І. В. Басенка – самостійне завершене та оригінальне дослідження, а тому її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент,

завідувач відділу історії

Української революції 1917-1921 рр.

Інституту історії України НАН України

доктор історичних наук, професор

В. Ф. Верстюк
ПІДПИС
ЗАСВІДЧУЮ
УЧЕНИЙ СЕКРЕТАР

